

MADANIY OMILLARNING LEKSIKAGA TA’SIRI: INGLIZ VA O’ZBEK TILLARI MISOLIDA

Xolmurodova Lobarxon Nodirbekovna

Samarqand Davlat Chet Tillari Insitituti

Bakalaviri

Annotatsiya: Mazkur maqolada madaniyat va til o’rtasidagi uzviy bog’liqlik ingliz va o’zbek tillari misolida qiyosiy aspektida keng qamrovli tahlil qilinadi. Tadqiqotda madaniy realiyalar, mentalitet, milliy an’analar, ijtimoiy munosabatlar hamda tarixiy omillarning leksik tarkibni shakllantirishdagi roli ilmiy-nazariy va amaliy dalillar asosida yoritiladi. O’zbek va ingliz tillaridagi qarindoshlik, marosim, ovqatlanish madaniyati, muomala etiketi, ijtimoiy institutlar va kundalik turmush bilan bog’liq leksik birliklar misolida madaniyatning so’z boyligiga ta’siri ochib beriladi. Qiyosiy tahlil natijasida ikki til o’rtasidagi o’xshash va farqli jihatlar aniqlanib, ularning chet tilini o’qitish, tarjima amaliyoti va madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyati asoslab beriladi. Maqola xulosalari tilshunoslik, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohalarida olib boriladigan keyingi tadqiqotlar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so’zlar: madaniyat, leksika, qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya, madaniy realiyalar, ingliz tili.

Til va madaniyat o’rtasidagi munosabat masalasi zamonaviy tilshunoslikning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Har bir til muayyan xalqning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy tuzilishi, urf-odatlar, diniy e’tiqodlari va dunyoqarashi bilan uzviy bog’liq holda shakllanadi. Shu sababli tilning lug’at boyligi bevosita madaniy omillar ta’sirida rivojlanadi va boyib boradi. Tillarni qiyoslab o’rganish metodi XVIII asr oxirlarida Sir William Jones tomonidan fanga kiritilgan va so’nggi yillarda lingvokulturologiya, sotsiolingvistika hamda qiyosiy tilshunoslik doirasida til va madaniyat o’rtasidagi o’zaro ta’sir masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Tadqiqotchilar tilni nafaqat aloqa vositasi, balki milliy madaniyatni saqlovchi va uzatuvchi mexanizm sifatida talqin qilmoqdalar. Shu nuqtai nazardan, leksika madaniyatning eng faol va o’zgaruvchan qatlamlaridan biri bo’lib, unda jamiyat hayotidagi o’zgarishlar tez va yaqqol aks etadi. Ingliz va o’zbek tillari genealogik jihatdan turli til oilalariga mansub bo’lib, ya’ni ingliz tili German tillari oilasiga o’zbek tili esa Turkiy tillar oilasiga oid bo’lgani uchun ularning tarixiy shakllanish jarayoni, madaniy asoslari va ijtimoiy muhiti bir-biridan keskin farq qiladi. Ushbu farqlar, ayniqsa, leksik birliklarda, madaniy realiyalarda va muomala etiketi bilan bog’liq so’z hamda iboralarda aniq namoyon bo’ladi. Shu sababli ingliz va o’zbek tillarida madaniy omillarning

leksikaga ta'sirini qiyosiy o'rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — ingliz va o'zbek tillaridagi leksik birliklarda madaniy omillarning aks etishini tizimli tahlil qilish, o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash hamda ularning chet tillarini o'qitish, tarjima va madaniyatlararo muloqot jarayonidagi ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- ✓ Madaniyat va leksika o'rtasidagi nazariy bog'liqlikni yoritish;
- ✓ O'zbek va ingliz tillaridagi madaniy realiyalarni aniqlash va tasniflash;
- ✓ Leksik birliklar orqali milliy mentalitetning ifodalanishini qiyosiy tahlil qilish;
- ✓ Olingan ko'nikma va natijalar asosida amaliy xulosalar chiqarishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy, tavsifiy, semantik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Ingliz va o'zbek tillaridagi madaniy realiyalarni aniqlashda izohli lug'atlar, frazeologik lug'atlar, badiiy adabiyot namunalari, ommaviy axborot vositalari materiallari hamda zamonaviy internet manbalari asos qilib olindi. Olingan leksik birliklar semantik, funksional va pragmatik jihatdan tahlil qilinib, ularning madaniy mazmuni ochib berildi.

Madaniyat — bu jamiyatning moddiy va ma'naviy qadriyatlari majmui bo'lib, u insoniyat faoliyatining barcha jabhalarini qamrab oladi. Til esa ushbu madaniyatning asosiy ifoda vositasi sifatida xizmat qiladi. Tilshunos E. Sapir va B. Uorfning til nisbiyligi nazariyasiga ko'ra, "Inson dunyoni til orqali idrok etadi va har bir til o'z sohibining dunyoqarashini shakllantiradi". Leksika madaniyatning eng sezgir qatlamlaridan biri bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy o'zgarishlarga tezkor munosabat bildiradi. Yangi ijtimoiy hodisalar, texnologiyalar, madaniy an'analar paydo bo'lishi bilan lug'at tarkibi ham boyib boradi. Shu bois, leksik birliklar madaniyatning "tirik ko'zgusi" sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek tilining leksik boyligi asrlar davomida shakllangan milliy qadriyatlar, urf-odatlar, diniy e'tiqodlar va ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, qarindoshlik munosabatlari, marosimlar, mehmondo'stlik, jamoaviylik va hurmat tushunchalari bilan bog'liq so'zlar nihoyatda boy. Qarindoshlik terminlari tizimi bunga yorqin misol bo'la oladi. O'zbek tilida "amma", "xola", "tog'a", "jiyan", "pochcha", "kelin", "kuyov", "qaynona", "qaynota" kabi ko'plab maxsus birliklar mavjud. Ingliz tilida esa ushbu munosabatlarning aksariyati umumiy "aunt", "uncle", "cousin", "in-laws" kabi so'zlar bilan ifodalanadi ya'ni ingliz tilida individualism, biznes va globalizatsiya bilan bog'liq "privacy", "networking" kabi so'zlar ustunlik qiladi va bu esa tarjimada madaniy ekvivalentlarni talab qiladi. Bu holat o'zbek madaniyatida qarindoshlik aloqalarining mustahkamligini va ularning ijtimoiy hayotdagi muhim o'rnini

ko'rsatadi. Shuningdek, marosimlarga oid "beshik to'yi", "sunnat to'yi", "nikoh to'yi", "kelin salom", "hashar" kabi birliklar milliy madaniyatning o'ziga xosligini aks ettiradi. Bu tushunchalar ingliz tilida to'liq muqobilga ega emas va tarjima jarayonida izoh talab etadi ya'ni bu kabi so'zlar ko'pincha tavsifiy (descriptive) tarzda yoki umumiy so'zlar bilan ifodalanadi. O'zbek tilidagi "mehmonnavozlik", "dasturxon", "izzat-ikrom", "hurmat" kabi so'zlar esa xalqimizning ochiqko'ngillik va bag'rikenglikka asoslangan mentalitetini ifodalaydi. Ingliz tilining leksik tarkibi G'arb jamiyatiga xos bo'lgan individualizm, shaxsiy hudud, erkinlik va mustaqillik qadriyatlarini aks ettiradi. Masalan, "privacy", "personal space", "self-reliance", "independence" kabi birliklar ingliz tilida faol qo'llaniladi. Shuningdek, ingliz madaniyatida choy ichish marosimi muhim o'rin tutgani bois "afternoon tea", "tea break", "high tea" kabi iboralar keng tarqalgan. Sport va bo'sh vaqtni mazmunli o'tkazish bilan bog'liq "weekend getaway", "pub culture", "football fandom" kabi leksik birliklar ham zamonaviy ingliz jamiyatining muhim jihatlarini aks ettiradi. Bundan tashqari, ingliz tilida xizmat ko'rsatish sohasi bilan bog'liq "customer service", "self-service", "online booking" kabi zamonaviy tushunchalar keng rivojlangan bo'lib, ular jamiyatning texnologik taraqqiyot darajasini ko'rsatadi. O'zbek tilida taom nomlari va ularning tayyorlanish jarayoniga oid so'zlar (palov, somsa, tandir va boshqalar) o'ziga xos madaniy birlikni ko'rsatsa, ingliz tilida ozi-ovqat leksikasi ko'proq globalizatsiya va tazkor ovqatlanish (fast-food, catering) bilan bog'liq hisoblanadi.

Din va til o'rtasidagi bog'liqlik. Din — jamiyatning ma'naviy hayotini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bo'lib, til orqali o'z ifodasini topadi. Diniy e'tiqodlar xalqning:

- ✓ Dunyoqarashi.
- ✓ Axloqiy me'yorlari.
- ✓ Muomala madaniyati.
- ✓ Qadriyatlar tizimini shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli diniy tushunchalar, iboralar va ramzlar tilning leksik, frazeologik hamda pragmatik qatlamlarida keng aks etadi. O'zbek xalqining madaniyati va mentaliteti asosan islom dini ta'sirida shakllangan. Bu holat o'zbek tilining leksik tarkibida aniq ko'rinadi. Diniy leksikalarga: Alloh, Namoz, ro'za, zakot, savob, gunoh, halol, harom, duo, jannat, do'zax bu so'zlar nafaqat diniy, balki kundalik nutqda ham faol ishlatiladi. Diniy iboralar va frazeologizmlar: Inshoollohu, Alhamdulillah, Bismillah, Alloh rozi bo'lsin, Xudo xohlasa kabi birliklar o'zbek nutqining tabiiy va ajralmas qismi hisoblanadi. Islom ta'limoti orqali shakllangan: Halollik, sabr, shukr, tavoze, ota-onaga hurmat kabi tushunchalar ham o'zbek tilida boy leksik qatlam hosil qilgan.

Ingliz tili madaniy jihatdan asosan xristianlik (nasroniylik) an'analari ta'sirida shakllangan. Bu holat tilning tarixiy va zamonaviy qatlamlarida

saqlanib qolgan. Diniy leksikalariga: God, Church, prayer, heaven, hell, blessing, angel, devil. Frazеologik birliklariga esa: God bless you, Oh my God'Heaven knows, For God's sake, God willing kabilar misol bo'ladi. Bibliyadan kirib kelgan iboralar: forbidden fruit, the promised land, good Samaritan, prodigal son bu iboralar kundalik ingliz nutqida faol qo'llanilishini ko'rishimiz mumkin.

O'zbek tilida diniy birliklar kundalik nutqning tabiiy qismi, ingliz tilida esa ko'proq frazeologik va tarixiy qatlamda saqlangan. Diniy birliklarni tarjima qilishda ham so'zma-so'z tarjima yetarli bo'lmaydi, balki:

- ✓ Madaniy moslik
- ✓ Pragmatik ma'no
- ✓ Konteksthisobga olinishi lozim. Misol:

Inshallah → God willing ; Alloh rozi bo'lsin → May God bless you.

Bu yerda semantik muvofiqlik saqlanadi, lekin to'liq leksik moslik mavjud emas.

Din ingliz va o'zbek tillarining:leksik boyligini, frazeologik qatlamini, nutq madaniyatini, axloqiy kategoriyalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.O'zbek tilida islomiy madaniyat kuchli dominant, ingliz tilida esa xristianlik tarixiy qatlam sifatida saqlangan.

Madaniy realiyalar — muayyan xalq hayotiga xos bo'lgan va boshqa madaniyatlarda to'liq muqobili bo'lmagan tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklardir. Bunday birliklarni tarjima qilishda ko'pincha izohlash, tavsiflash yoki moslashtirish usullaridan foydalaniladi.Masalan, o'zbek tilidagi "mahalla" so'zini ingliz tiliga oddiygina "neighborhood" deb tarjima qilish uning to'liq mazmunini bera olmaydi, chunki "mahalla" nafaqat hudud, balki ijtimoiy institut sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Xuddi shuningdek, ingliz tilidagi "pub" tushunchasi o'zbek madaniyatida to'liq muqobilga ega emas.Bu holat tarjimondan nafaqat til bilimini, balki chuqur madaniy kompetensiyani ham talab qiladi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida jamoaviylik, qarindoshlik va marosimlar bilan bog'liq birliklar ustunlik qilsa, ingliz tilida shaxsiy erkinlik, individual mas'uliyat va zamonaviy turmush tarziga oid leksika yetakchi o'rinni egallaydi.Bu farqlar har ikki xalqning tarixiy rivoji, ijtimoiy tuzilishi va madaniy qadriyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, til orqali yaqqol namoyon bo'ladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, madaniy omillar ingliz va o'zbek tillari leksikasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Har bir xalqning dini, turmush tarzi, mentaliteti, qadriyatlari va tarixiy tajribasi so'z boyligida bevosita aks etadi.Olingan xulosalar chet tillarini o'qitishda madaniy komponentni inobatga olish, tarjima jarayonida esa madaniy moslikni ta'minlash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Mazkur tadqiqot kelgusida lingvokulturologiya va qiyosiy tilshunoslik sohalarida olib boriladigan

izlanishlar uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov, A. (2020). Til va madaniyat. Toshkent: Fan.
2. Rahmatullayev, Sh. (2018). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: O‘qituvchi.
3. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Baker, M. (2011). In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge.
5. Sapir, E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace and Company.
6. Nida, E. (2001). Language, Culture, and Translating. Shanghai: Foreign Language Education Press.
7. Komilov, N. (2019). Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent: Akademnashr.
8. ChatGPT (2026) Lingvistik tadqiqotlar uchun sunniy intellekt yordamchisi.

